

BOD PÉTER

„A háború volt a halálveszély, melyből megmenekültem...”

HOGYAN BEFOLYÁSOLTA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ MÁRAI SÁNDOR ÉLETMŰVÉT?

„Európa csodálatos, egy hibája csak, hogy nincs.”

(Márai Sándor: A teljes napló 1952–1953)

*„Európa gyönyörű, de megölték a legtöbb embert,
akihez személyes közöm volt”*

(Márai Sándor: A teljes napló 1961–1963)

Márai Sándor önéletrajzírásában nem egyszerűen megemlítette a Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett gyilkos szarajevói merényletet, hanem az *Egy polgár vallomásai* első részének – nyilván, mert annyira fontosnak tartotta – a záróképévé tette. A gyermekéveire visszaemlékező író ekkor családjával a Kassától nem messze található üdülőhelyen, Bankón nyaralt, amikor a városból érkező huszár levelet kézbesített az alispánnak: „Föltépte a levelet, visszajött a tornácra, megállt a küszöbön, hallgatott. Nagyon sápadt volt; fekete Kossuth-szakállt viselt; s ebben a gyászkeretben halottféhéren világított most riadt arca.

– Mi az, Endre? – kérdezte apám s ment eléje.

– Megölték a trónörököszt – mondta és idegesen legyintett.

A nagy csendben a cigányzene oly közel hangzott, mintha itt a kertben játszott volna. Az asztal körül (...) mozdulatlanul ültek a résztvevők, valamilyen holtpontra megmerevedett mozdulattal, mint egy némajátékban. Apám tekintetét követtem; tájékozatlan pillantással nézett az égre.

Az ég világoskék volt, híg, nyári-kék. Báránnyfelhő sem úszott rajta” – fejeződik be a konfesszió első része.

Az ebben az esztendőben tizennégy éves Márai – a századdal egyidős kamasz – nem sejtette, hogy Gavrilo Princip Browning M 1910 típusú revolverének lövése alapjaiban és visszavonhatatlanul megváltoztatja az ő személyes életét is. Szülővárosa 1919-től Csehszlovákia része lett, ahova csak 1938-ban térhetett vissza. A húszas években – kezdetben nem feltétlenül önszántából – Németországban és Franciaországban élt. A bécsi döntések (ennek része volt Kassa visszacsatolása is) politikai szavatossága 1945-ben lejárt, az akkor már hosszabb ideje Budapesten élő, időközben rangos íróvá emelkedő Márai nem kizárólag a második világháború minden képzeletet felülmúló magyarországi és fővárosi pusztításával kénytelen szembenézni, hanem azzal is: maradt-e még számára a szó szellemi és fizikai értelmében talpalatnyi hely a hazájában. A néma kérdésre 1948-ban adott választ, amikor Svájcra keresztül előbb Olaszországba, majd az Egyesült Államokba emigrált. Soha többet nem tért haza Magyarországra, pedig hosszú életet élt: 1989. február 21-én hunyt el.

Minden szörnyűség kezdete 1914. június 28-a volt, amikor a boszniai terrorista pisztolyának lövedéke átszakította a trónörökös nyaki ütőerét. Miért volt ez minden idők legsikeresebb merénylete? – tette fel a kérdést Niall Ferguson brit történész *A világ háborúja* című könyvében. A kérdés annál is jogosabb, mert terrorakciókban az 1900-as évek első évtizedében nem volt hiány. Két amerikai elnök ellen kíséreltek meg ebben az időben merényletet, csak a Balkánon két uralkodó vesztette ilyen módon életét, míg Oroszországban 1906–1907-ben négyezer (!) állami hivatalnokot öltek vagy sebesítettek meg terroristák (lásd: Martin Roberts: *Új barbárság kora?*). A válasz utólag világos – így Ferguson. Ferenc Ferdinánd a rigómezei csata napján (1396. június 28-án a szerb csapatok Koszovo Poljenél szenvedtek totális vereséget a török ellen, és ötszáz évre elvesztették nemzeti önrendelkezésüket) az akkori világpolitika legnagyobb törésvonala mellett autózott. A gyilkosság láncreakciót indított el, de azt még a lövést követő napokban-hetekben sem lehetett tudni, hogy világháborúvá eszkalálódnak az események. A szarajevói látogatás időpontját a szerbek és a bosnyákok eleve provokációnak tartották, és ezen mit sem változtat, hogy mögötte csak nagyfokú birodalmi és uralkodói érzéketlenség állhatott.

Mit is tudhatott ezekről az összefüggésekről akkor a Bankón nyaraló kassai család? Nyilvánvalóan keveset, de helyesen működő ösztöneikkel alighanem érzékelhették, hogy addig nem létező veszélyek leselkednek a famíliára, a városuk közösségére, országukra és legvégül az egész földrészre. Egy hónappal a merénylet után olyan tektonikus mozgás kezdődött Európában, amely nem hagyott semmit érintetlenül. Ami legalább ilyen jelentőséggel bír: közel nyolcvan évig rengett a föld. Legfeljebb a mozgás intenzitása változott. Eric Hobsbawm angol történész nevezte a múlt századot „a rövid 20. századnak”, mert az valójában az első világháború kitörésével 1914-ben kezdődött és 1989-ben, a hidegháború lezárulásával ért véget. Ez a nézet az 1990-es években általánosan elfogadottá vált. Megtoldhatjuk ezt a gondolatmenetet azzal, hogy egyre értőbb fülekre talál az a kutatói megközelítés, ami szerint alapvetően téves volt az a hagyományos korszakolás, ahogyan ez idáig felosztottuk a 20. századot. Indokolatlanul statikusra sikerült. Az új elmélet szerint sokkal helyénvalóbb volna, ha a múlt század első felét nem osztanánk fel a két világháborúra, hanem úgy tekintenénk az 1914 és 1945 közötti időszakra, mint egy harmincéves háborúra. Kiegészítve azzal, hogy mindettől nem választhatjuk el a rákövetkező hidegháborút, amelynek korszakhatára a kelet-európai szocializmusok 1989-es összeomlása. A magyar emlékezési irodalom egyik legkiemelkedőbb darabjában, a *Föld, föld!...*-ben Márai odavetett megjegyzése a második világháborút követő évekről: „(...) a kortársi történelem zsargonjában először kapott hangot két új fogalom: a 'vasfüggöny' és a 'hidegháború', Mindkettőt egy finom stilizta, Churchill fogalmazta, aki tudta, mit mond (...).”

A kék eget tizennégy évesen fürkésző – akkor még Grosschmied, nem sokkal később – Márai Sándor azt sem tudhatta, hogy a háború innentől kezdve végigkíséri az életét. Amilyen rövid volt a hobsbawm-i meghatározás szerint ez a század, olyan hosszú volt Márai élete, aki éppen az előtt halt meg (súlyos betegen öngyilkosságot követett el San Diegóban), hogy a rövid század hosszúra nyúlt háborúja véget ért volna. Megválaszolatlan, talán megválaszolhatatlan kérdés, hogy az *Egy polgár vallomásai I–II.* – ami sokkal inkább emlékirat és önéletrajz, mint regény – írása közben miért ignorálja az első világháború négy évét. A vallomások első része

az 1900 és 1914 közötti életszakaszát tárgyalja, míg a második az 1920-tól kezdődött 1934-ig. Önmagában is furcsa, hogy olyan időbeli hiátussal terhes egy önéletrajzi munka, amilyennel Márainál találkozunk. Alkotói döntése háttérében bizonyára ott lapul, hogy nem akarta megörökíteni azoknak a hónapoknak a Márai Sándorát, aki a Tanácsköztársaság alatt a Vörös Lobogó hírlapírójaként dolgozott, még akkor sem, ha ez a szerep jelentéktelen volt. Akár így volt, akár nem, felnőtte válása fontos epizódjairól maradt így el a személyes hangú beszámoló. A konfesszió maga szerkesztette – fentebb már jelzett – időkeretéből kétszer lép ki. Előbb akkor, amikor Ernő nevű nagybátyjáról emlékezett meg, aki tizenhat év távollét után bukkant fel a kassai családi házban, és vált a ház gyerekeinek kedvencévé. Furcsa, szeretetre méltó figura volt. „A háborúba is így indult, ilyen szóltanul, zsebeit megtömve cigarettával és csokoládéval, mintha kirándulásra menne. (...) De ahogyan elment, ugyanilyen lomposan és cammogva, csak még sokkal sápadtabban s szürkére őszi fejjel, egy napon vissza is jött. (...) A háborút különben is önállóan fejezte be Ernő; amikor úgy vette észre, hogy nincs már semmi célja közreműködésének, egyszerűen leszerelt és hazajött.” Az idézet leginkább azért fontos, mert az eseménysor a vallomások első részének elbeszélésidején kívül játszódik, valamikor az 1914–1918-as években. Fontosabb azonban a második részből származó passzus: „A háború volt a halálveszély, melyből megmenekültem; engem a háború utolsó esztendejének tavaszán soroztak, a hadihelyzetet akkor már nem lehetett félreérteni, a háborút elvesztettük s az én korosztályomat cél és értelem nélkül küldték az isonzói vágóhídra; tizenhatan estek el az osztályból ebben az utolsó esztendőben.” Márai e megjegyzés erejéig felfüggesztette a hallgatást arról a hat évről, amely az 1914-es és az 1920-as dátumok közé szorult. Mégis sajnálhatjuk, hogy a hadiériettségiről, és az azután sorjázó eseményekről, az őszirozsás forradalomról, és mindarról, ami utána következett nem a vallomásokból, és nem szerzői közlés útján értesülünk.

Márai „rossz emlékezőnek” nevezi magát, amely annyiban igaz, hogy korabeli dokumentumokból kiderül: 1918. január 14-én állt szülővárosában sorozóbizottság előtt. Romsics Ignác a *Magyarország története a XX. században* című kötetében úgy fogalmaz, hogy ennek az évek az elején – éppen az orosz összeomlás miatt – inkább úgy tűnt, hogy a háború győztese Németország és szövetségesei lesznek. A hadihelyzet nem is 1918 tavaszán, inkább nyarán változott meg erőteljesen az antant javára. Ami szempontunkból ennél sokkal fontosabb, hogy a maturandus diákokat minden katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították. Hogy ebben mennyi volt a kegyes csalás, nem tudhatjuk, de feltételezhető, hogy nem kevés. Ilyen esetben aligha hagyja nyugodni a kérdés az embert: mi történik, ha őt is az olasz frontra vezénylik? Nagy valószínűséggel meg sem születik a huszadik század egyik legjelentékenyebb magyar irodalmi életműve.

A német történetírás Urkatastrophe-ének nevezi az első világháborút, amelyet a huszadik századi borzalmak nyitányának tekint. Az „őskatasztrófa” jobb megértését segítené, ha magyarul is hozzáférhetővé válnának Christopher Clark: *The sleepwalkers* (Alvajárók) és Herfried Münkler: *Der Große Krieg* (A nagy háború) című 2012-ben és 2013-ban megjelent alapműveik. (E munkák megjelenése jól jelzi a centenáriumi készülődést.) Az európai nemzetek gyanútlanágát a közelgő világégés kapcsán senki nem fogalmazta meg olyan plasztikusan, mint Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényében, amelyet Márai is idéz a *Kassai őrjárat* című 1941-ben megjelent kötetében. A hatalmas monológga áradó esszéiben a szerző szülővárosában tett látogatását örököltette meg, amelyre négy héttel a németek pári-

zsi bevonulása után vállalkozott. „Az élet elveszett értelmét akarom megkeresni” – fogalmazott patetikusan, de a lényegét illetően talán nem túlzóan, az őrzárát valódi céljáról. Ez a mű többszörösen is megérdemli a figyelmünket. Egyfelől annak az írói-gondolkodói útnak az egyik fontos állomása, amelyben Márai a saját és osztálya, a polgárság szerepét és lehetőségeit (túlélési esélyeit) vette számba. Mindez kezdődik a *Vallomások* két részével, folytatódik időrendben a *Napnyugati őrzárattal* (1936), a *Kassai őrzárattal*, a hagyatékból tavaly előke-rült *Hallgatni akartammal* (1949), a *Föld, föld!..-del* (1972) és Márai grandiózus naplófolya-mával (A teljes napló-sorozattal), amelyet 1943-tól vezetett 1989-ig.

Hogy az írás a valaha rendkívül népszerű szerző esetében a megváltozott élethelyzet és írói felfogás miatt mennyire rejtőzködő tevékenységgé vált, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy naplófeljegyzéseinek kilencetizede a hagyatékból került elő. A retrospektív szemlélet lehetőséget teremt Márainak arra, hogy folyamatként ábrázolhassa élettörténetét. A *Kassai őrzárat*ban megemlékezik egyik első komoly figyelmet kiváltó regénye, a *Zendülők* (1930) világról. A háború éveit alatt bandába verődött fiúkról szóló műről – a szerző soha nem tagadta, hogy önéletrajzi alapokra épül – 1941-ben úgy fogalmazott: „a végzet árnyékában játszot-tunk”. Az utólagos értékelés is prózája autobiografikus jellegére erősít rá. Az esszé főszólama annak a „valami nincs rendben” érzésnek a sokszori elisméltése, amely kortársainak alapél-ményévé vált a két világháború között. A polgári világ hanyatlásának egyértelműségét fogal-mazza meg azzal is, hogy az ő nemzedékének soha nem volt sajátja az a biztonságérzés, amely az apák generációjának még megvolt. Életműve egymástól távollévő pontjain vetette papírra, hogy korfordulón élt – különösen ifjúsága éveire tekintett így –, ami egyben azt is je-lentette, hogy a polgári műveltséget és alapállást már egy olyan korban próbálta meg érvé-nyesíteni, amelyben annak létjogosultsága (részben) érvénytelenné vált. Nem véletlenül ref-lektál erre az élménykörösre egy 1959-es napló bejegyzésében úgy, hogy nem kizárólag „kíra-bolt nemzedéknek”, hanem másfelől nézve „megajándékozott nemzedéknek” látja a magát, amely az első világhéregést megelőző kor táján értelmezett polgári eszméjébe és eszményébe még beleszületett, így joggal nevezheti magát örökösének. Ugyanennek a határhelyzetnek a konstatálása történik meg az *Egy polgár vallomásai* első részében, ahol úgy fogalmaz család-járól: „(...) polgárok voltak, s mikor én közöttük kezdtem élni, már eljutottak a polgári álla-potnak a veszedelmes és kritikus életszakaszába.”

Művészeti értelemben hihetetlen inspirációkat adó tény két világ, két korszak határán é-lni. Márai nem is mulasztotta el az ebben rejlő alkotói lehetőségeket kihasználni. Az pedig az írói alapállás variációs lehetőségeinek megsokszorozása irányába mutat, hogy egyszerre kí-vánt polgár és művész lenni.

E törekvése sikerességéről nincs meggyőződve: „Szerettem volna polgár lenni (...). Polgár és talán művész... De sorsom más volt. Mert mindabban, amiben hittem, írtam, vagy szeret-tem volna írni, csak a vágy tükröződött, a vágy, polgárnak és művésznak lenni; de csak az vá-gyódik, aki nem kapta meg ajándékba az élettől az igazi szerepét” – vallja meg a *Kassai őrzár-at*ban. Ez a kijelentés hatástalanít minden olyan számonkérést, amely Márai valódi polgár-ságát vonta kétségbe. Pontosan érzékelt az idea és a valóság közötti távolságot, amikor osz-tályát és benne magát öröközte meg. Tegyük hozzá, hogy több évtizedes távlatból sem látta másként emberi és alkotói helyzetét, mint ahogy 1941-ben ábrázolta. Az ország – a szerző ál-tal is csupán idézőjeles – felszabadulása után, amikor szétnézett a szétbombázott Budapes-ten, döbbenetesen konstatálta a város pusztulását, de nem csekély megkönnyebbüléssel állapí-

totta meg, hogy az a „karikatúra” is elpusztult ebben a rombolásban, aki korábban ő volt. A polgár, a sikeres, a „jólmenő író/ság” („gutgehende Schriftstellerei”), az a valaki, akit kénytelenül befogadott saját kora, ahogyan ő nevezte: „a neobarokk úrhatnáság” világa. Ebben a milióban otthontalannak látta magát. Éppen az a légkör hiányzott neki idehaza, amely nélkül nem létezhet sem igazi polgári, sem művészi alapállás.

A tragikus életérzés 1934-től jellemzi döntő módon írói és gondolkodói szemléletét. Nem is kétséges, hogy a világ állapotában bekövetkezett romlást az első világháború előtti világ, a „boldog békeidő” (bár ezt a kifejezést Márai a legritkább esetben használta) korszakához mérte. Ebben az évben vetette papírra a vallomások második részét, amelynek zárata már-már próféta látomás mindarról, ami hamarosan bekövetkezik: „Mert a világ, amelyben éltem, maga sem hitt többé a 'béké'-ben, sem a gyógyulásban. (...) Az élet tájait baljós világítás hatotta át. Rettegő és gyanakvó világban élek, amelyben az államférfiak időről időre haladéket adnak még az emberiségnek, mintegy hivatalosan biztatják, hogy még az egyszer bevetheti bűzával a földet (...).”

Értelmezésében a polgárság elvesztette tiszta osztály jellegét (nem kell bizonygatni, hogy nem marxista kategóriákban gondolkozott), és összekeveredett más társadalmi rétegekkel, amelynek egyik következménye, hogy „kultúrájának szintje az utolsó húsz esztendőben ijesztenően zuhant”. A leírtak egyértelművé teszik, hogy az első világháború kirobbanásának időpontját jelöli meg e folyamat kiindulópontjaként. Márai elgondolásai Ortega y Gasset hatását tükrözik, ebben az esetben *A tömegek lázadása* című munka alaptézisét, az eltömegesedésből származó kulturális és civilizációs deficit erőteljes megjelenését a nyugati társadalmakban. A szellem embereinek életfeltételeit a középkori szerzetesek szerény műveltségformáló lehetőségeihez hasonlította. Itt is hangsúlyozta, ami alkotói alapállásától elválaszthatatlan, vagyis azt a tényé formált véleményét, hogy a polgári korszak utolsó pillanatában született. Nem kizárólag a félreérthetetlen szóhasználat jelzi, hogy Miguel de Unamuno *Tragikus életérzés* című művének szellemisége is átlengi a vallomások lezárását, hanem pontosan kiolvasható ebből a szövegrészből, hogy a közelgő újabb világégés előérzete nyomasztotta Márait 1935-ben: „Az élet minden demonstráló megnyilvánulását félreérthetetlen, tragikus félelemérzet hatja át” – olvasható itt.

Közvetlenül a zárófejezet előtt tette fel magának azt a retorikusnak tűnő kérdést: hol legyen pontot a vallomások végére. Az időbeli lehatárolást apja halálának időpontja adta, aki 1934 októberében Miskolcon halt meg. Megrendítő oldalak olvashatók apa és fiú kapcsolatáról, kettőjük búcsújáról, ami Márai számára soha ki nem heverhető fájdalmat jelentett. (*A féltékenyek I-II.* címmel néhány évvel később regényt írt erről az élménykörről, amely – áttételeken keresztül – irodalmi gyász munkaként is értelmezhető.) A család felbomlása – az író egyik kedves kifejezésével élve –, amorffá válása nem a családfeje halálával kezdődött, az inkább végpontja ennek a folyamatnak. Az 1948-ban írt, de a hagyatékban elkallódva csak 2013-ban megtalált és megjelentetett *Hallgatni akartam* című kötetben írta le Márai, hogy apja a trianoni határrendezést követően Kassán maradt, a csehszlovák parlament szenátora volt két cikluson át, és egyebek mellett az ottani magyar fiatalság ügyeivel foglalkozott. Fia – ezt szintén ebből a kötetből tudhatjuk – azért nem mehetett haza szülővárosába, mert ott katonaszökevénynek számított, így a határt átlépve bármikor letartóztathatták volna. Az első világháború hatása évtizedes távlatból is befolyásolta a család sorsát. Márai apja nem sokkal halála előtt kapott közjegyzői kinevezést Miskolcon. Ha megannyi kényszerítő körülmény ha-

tására is, de feladta a kisebbségi létét Kassán. „Idegen városban halt meg, idegen emberek között, csak mi voltunk körülötte, a család, ez a bonyolult szövevény” – írta le az *Egy polgár vallomásai* második részében. Az idő különös módon sterilizál, még a szülővárosát elvesztő embert is. Az 1946-os naplójában ezt olvashatjuk: „Számomra Trianon trauma volt; fél életen át kínlódtam vele. Már nem az. Az igazi trauma számomra nem az a Magyarország, amelyik elveszett – a történelmi –, hanem az, amely megmaradt.”

Az egy évvel a konfesszió után megjelent *Napnyugati őrjázat* című munkájának alcíme: *Egy utazás regénye*. A szöveg hú marad ehhez a megjelöléshez, mert egy akkori (1935-ös) londoni útjának élményanyagából született a kötet. Márai bevallott szándéka szerint azért vette az irányt a brit szigetek felé, hogy látetelet vegyen arról, valóban „dögrováson” van-e a Nyugat. Spengler olvasójaként szerette volna összemérni mindazt, amit a *Nyugat alkonyában* olvasott azzal, amit Európán átutazva személyesen tapasztal. (Aligha meglepő, ahogyan az őrjázat elején a Spengler-műről így emlékezett meg: „a könyv átkozottul aktuális”, „a könyv sokkal időszerűbb ma, mint volt tíz év előtt”.) Nem vonatkoztathatunk el attól a szerzői véleményétől sem, amit a munkája legelején megfogalmaz: az első világháború után újult erővel lábra kapott nacionalizmusok szétrombolták azt a valaha volt Európát, amely szellemi és kulturális egységességében páratlan képződménye, csúcsteljesítménye (volt) az emberiségnek. Nem véletlenül vetette papírra ezzel szoros összefüggésben, hogy arról kell meggyőződni, „van-e még Európa, vagy csakugyan felbomlott alkotóelemeire”. A néhány hetes kirándulás során szerzett benyomásai nem cáfolnak rá a kontinenst egyre inkább jellemző eltömegesedésre és kommercializálódásra, ami az ebben az időben kialakuló modern fogyasztói társadalmak egyik velejárója. Valójában nem találkozott a spengleri alap gondolat cáfolatával. Európa a hanyatlásnak pontosan azt az útját járta végig, amelyben az eleven, a vitális kultúra a minőségileg egészen mást jelentő civilizációba merevedett vagy dermedt. Másként fogalmazva: az élmény (kultúra) unalomba (civilizáció) szürkült. Ehhez mértén a zárlat üdítően derűlátó: „adj hírt, hogy élnek még napnyugaton emberek, akik nem tudnak másként lélegzeni, csak a szabadság levegőjében”. Legfőként azért nem nevezhető ellentmondásosnak az egy helyütt a „szabadság kalandjának” is nevezett kötet fő szövege annak zárlatával szemben, mert Márai nem történelemfilozófiai munkát írt, hanem terjedelmesebb útirajzot. Ám ami ennél fontosabb, hogy az Angliában és Franciaországban szerzett tapasztalatait, semmi más-hoz nem mérhette, mint az akkori Németország és Olaszország náci és fasiszta, rendpárti, vezérelvű politikájához és mindennapjaihoz. (Ez még akkor is így van, ha egyetlen német utalás sem szerepel a szövegben, olasz is elvértve.)

A huszadik század második infernója 1938-ban, az Anschluss-szal kezdődött, nem véletlen, hogy Márai a *Hallgatni akartam* című önéletrajzi művének (eredetileg az *Egy polgár vallomásai* harmadik kötetének szánta) kezdőpontját Hitler bécsi bevonulásához kötötte. A már Olaszországban szövegezett, 1948-ban néhány hónap alatt elkészült esszéjében tárgyilagosan elismerte a szerző, hogy a történelem ritkán éri történelmi készületségben az embereket. Ez alól ő sem volt kivétel, mégis hamar érkezett a felismerés. „Nemsokára megtudtam, hogy az az 'én', akit ismertem, felneveltem, megalkottam, akinek a létezésében hittem, igazi mivoltában nincs többé.” Alig nagyobb időtávból – de még mindig az olaszországi évek alatt – „dekompozíciós folyamatnak nevezte életét, amely során mindent elvesztett: munkáját, otthonát, hazáját, anyanyelvét, jogi személyiségét. (Egyfajta modern Jób-történet az öve, a fentiekhez hozzátéve, hogy 1939-ben meghalt néhány hetes kislánya, Kristóf.) Nem meglepő, hogy

külön említette: elpusztult az a társadalmi réteg is, amelynek írt. A műről eddig született nagyszámú kritikákban csak elvétve találkozni azzal az értelmezői felfogással, amely történelmi esszének fogná fel a művet. Noha innen érthető meg, miért nem lett – más szerzői megfontolások mellett – ez a kötet a vallomások harmadik része. Márai ugyanis mélyen az első világháborúban, és annak magyar szempontból tragikus kimenetelében kereste a választ arra a kérdésre, miért és hogyan lett a dualizmus korszakának liberalizmusából 1919–1920 után jobboldali fordulat, majd jobboldali kurzus. A magyar értelmiség többsége miért határozhatta meg magát 1938-ban jobboldaliként, és miért szimpatizált ez a nagyszámú világnézeti csoport a nemzetiszocialista eszmékkel? Mennyire volt törvényszerű, hogy Trianon után ilyené váljon Magyarország? Az elszakított országrészekben rekedt polgárság hiánya mennyiben deformálta a társadalom fejlődését és a szellemi közállapotokat? Mind-mind Márai kérdései, amelyek ha szó szerint nem feltétlenül ebben a formában, de tartalmilag ettől aligha eltérő módon fogalmazódtak meg a *Hallgatni akartamban*. A polgárságról, mint bevezetett tényről beszélt ebben a művében: „(...) megszűnt egy életforma és egy műveltség.”

Életrajza negyedik részében, a *Föld, föld!...*-ben közel négyszáz oldalon keresztül válaszolt arra a magának feltett, és személy szerint őt legközvetlenebbül érintő kérdésre, miért kell magyar íróként az emigrációt választania. A válasz logikus: így maradhat magyar író. Töprengései közben olykor úgy érezte, van ideje megvárni, míg az orosz katonák elhagyják az országot, és minden normális kerékvágásba kerül. Írói erőre vall, hogy nem hallgatta el utólag a naivitását. Összefoglalóan úgy látta, hogy a szabadság hiánya csak az egyik ok, amely az emigrálásra készíti. A legveszedelmesebb ellenfélnek az emberi butaságot látta, ami ellen nem lehet védekezni. Ez a butaság nem kizárólag az – ahogyan Márai fogalmazott – ideológiailag meghatározott „egykönyvű ember” veszélyessége, akiben (akkor és ott) a kommunista eszmék – megjátszott vagy megélt – fanatizmusa működött.

A butaságnak és vele a tájékozatlanságnak ugyanúgy megvan a maga társadalomtörténete, mint az eszméknek. Az első világháború szörnyűsége megdöbbentette a kortársakat. Fogalmuk sem volt arról, hogy a technikai civilizáció fejlődése nyolcmillió katona-, ötmillió civil áldozatot fog követelni, és emellett a spanyolnátha újabb hatmillió halottat hagy maga után. Ahogyan arra sem gondolt senki, hogy a háború lefolyását illetően valamennyi hadviselő ország valamennyi tábornoka ellenében egy varsói üzletembernek, Ivan S. Blochnak lesz igaza, aki *A háború jövője* (1898) című könyvében leírta, hogy a tökéletesedő fegyverek felértékelik és előnyt biztosítanak a védelemnek és a védekezésnek. Közben a kor minden katonai akadémiajában azt tanították, hogy azé lesz a győzelem, aki gyorsabban mozgósít, mert katonai céljait már az előtt eléri, hogy az ellenfél észbe kapna. (Kevés olvasóinak egyike II. Miklós cár volt, aki a leírtaktól megrettenve tette le a kötetet.) A háború meggondolatlanul hamari ki-robbanásában ez a téves hadászati nézet döntő szerepet játszott.

Márai Sándor az első világháború borzalmaiból vezette le gondolatmenetét: „(...) a szá-zad, amelyben születtem, valamikor az értelem diadalát hirdette. S az utolsó pillanatig, amíg a betűt leírnom engedik, tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor, élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, hitt a szellem ellenálló erejében, amely fékezni tudja a csorda halálvágyát. Életprogramnak nem sok ez, de nem tudok másként. Minden, amit tudok, annyi, hogy e tanuláshoz a magam kegyetlen-hűtlen módján, hű-

séges akarok maradni. Igen, láttam és hallottam Európát, megéltem egy kultúrát... kaphatunk-e sokkal többet az élettől?" (Egy polgár vallomása)

Az irracionális kora 1914. június 28-án Szarajevóban kezdődött meg. „Princip jól célzott. Pontosan az életünk közepébe” – írta a szerző 1937-es újságcikkében, a *Belgrádi képeslapban*.

És ennek az eszementségnek száz évvel a történetek után sem akar maradéktalanul vége szakadni...

